

Çankırı Ağızlarında Emir Bildirimlerinin Görünümü: -(y)Ale ve -sAηA

Melike ÜZÜM*

Özet

Emir bildirimleri alan yazınında farklı yaklaşımlarla değerlendirilir. Tartışmalar, emirin kipliğin bir alt ulamı olup olmaması, birinci ve üçüncü kişiyle kullanılıp kullanılmaması, işaretleyicilerle birlikte kullanılan ünlem vb. unsurların anlama etkisi ve emir işaretleyicilerinin kaynakları gibi sorunlara odaklanır. Emir bildirimleri, genel olarak konuşucu tarafından alıcıyı bir eylemi gerçekleştirmeye yönlendirme amacıyla kullanılır. Ancak kiplik ulamı altında eylemin gerçekleşmesine yönelik konuşucunun yaklaşımını içeren gereklilik, istenirlik ve olasılıkla ilişkilendirilir. Alan yazınında da işaret edildiği gibi işlevi özellikle diyaloglarda ortaya çıkan emir bildirimlerinde kullanılan dilsel araçların standart değişke ve yazı dili temel alınarak tespiti konuşma dilindeki çeşitliliği tam anlamıyla göstermez. Emir bildirimlerinin ortaya çıkış özelliklerini bütüncül bir şekilde görebilmek için, Türkçenin değişkenlerinde kullanılan emir işaretleyicilerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada Çankırı ağızlarında tespit edilen -(y)Ale ve -sAηA biçim birimleri kiplik işaretleyicileri olarak emir ulamı altında ele alınmıştır. İnceleme verisi, alan araştırması yöntem ve teknikleri kullanılarak Çankırı ağızı konuşurlarından toplanmıştır. İncelemede işaretleyiciler arasındaki farka odaklanılarak -(y)Ale ve -sAηA biçim birimlerinin işlevsel ve anlamsal özellikleri karşılaştırmalı olarak tartışılmıştır. Ayrıca ağız konuşurlarının işaretleyicilerin kullanımına yönelik yorumları değerlendirilmiştir. İnceleme sonucunda elde edilen bulgulara göre Çankırı ağızlarında konuşucu için emiri işaretlemede farklı seçenekler vardır.

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, <https://ror.org/04kwvgz42>
melike.uzum@hacettepe.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2338-8066>

Bu kullanımlar, alıcıyı doğrudan eylemi gerçekleştirmeye yönlendirerek ikinci kişide ortaya çıkar. Ele alınan iki biçim birim arasındaki temel farklılık emirin farklı yaptırım kuvvetiyle ve zamansal içerikle ortaya çıkmasıdır. Buna göre -(y)Ale emirin yumuşatılmış biçimi olarak tercih edilmekle birlikte ilişkisel yakınlık gerektirir. Eylemin gerçekleşme zamanı olarak ise alıcıyı hemen harekete geçirme amacı taşır. Buna karşılık -sAηA kuvvetli emir işleviyle ortaya çıkar ve bağlama göre zaman içeriği değişir.

Anahtar Kelimeler: kiplik, emir, diyalektoloji, dil bilgiselleşme, anlam bilimi

The Appearance of Imperatives in Çankırı Dialects: -(y)Ale and -sAηA

Abstract

Imperatives have been analyzed in terms of their status as a subcategory of modality, their occurrence in the first and third person, the impact of accompanying exclamations on meaning, and the origins of imperative markers. Typically, imperatives are used by speakers to direct recipients to act. Within the framework of modality, however, they are also linked to notions of necessity, desirability, and possibility—reflecting the speaker’s stance toward the realization of the action. Studies relying on standard Turkish and written language often fail to capture the diversity of imperative usage in spontaneous speech. To achieve a more comprehensive understanding, it is necessary to explore imperative markers found in dialects of Turkish. This study examines the morphemes -(y)Ale and -sAηA, which function as imperative modality markers in the Çankırı dialects. The data were collected through field research with native speakers of the dialect. The analysis focuses on the functional and semantic properties of the two morphemes and compares their distinctive features. Additionally, speaker perceptions regarding their use are evaluated. The findings indicate that the speakers of the Çankırı dialects have multiple options to mark the imperatives. These constructions occur in the second person, directing the addressee to perform the action. The morpheme -(y)Ale serves as a softened imperative, generally requiring relational closeness and prompting immediate action. Conversely, -sAηA conveys a stronger imperative force, with temporal meanings that vary depending on the context. The variation between these forms reflects differences in informal social authority and speaker intention.

Keywords: modality, imperatives, dialectology, grammaticalization, semantics

Emir kipliği; buyurucu, eyleyici ve buyruk ilişkisine dayanan, henüz gerçekleşmemiş ancak gerçekleşmesi istenen, gerekli ve olası görülen durumlarda ortaya çıkan, alıcıyı eylemi gerçekleştirmesi için harekete geçirmeye yönelik kodlar taşıyan anlam bilimsel bir alan olarak tanımlanabilir (Aslan Demir, 2008, s. 34; Rentzsch, 2013, s. 148). Emir ya da buyrum dilde farklı dilsel araçlarla ya da bürünsel olarak işaretlenebilir (Hatiboğlu, 1981, s. 21; Banguoğlu, 2007, s. 473; Korkmaz, 2017, s. 568, 576, 591; Aslan Demir, 2008, s. 31-92; Gülsevin, 2013, s. 533-559; Kerimoğlu, 2011; Usta, 2014; 2016). Bununla birlikte emir çekiminde görev aldığı kabul edilen biçim birimler farklı işlevlerle ortaya çıkabilir: temenni, yüreklendirme-özendirme, ihtar, sitem, saygı-incelik-rica, yakarış vb. (Türkyılmaz, 1999, s. 21; Somuncu, 2019). Ancak dil bilgisel düzeyde emirin anlam alanında özelleşmiş işaretleyiciler, ölçütler belirlenerek sınırlandırılabilir (Johanson, 2021, s. 669).

Türkçe üzerine yapılan incelemelerde tarihî metinlerden de örneklerle art zamanlı olarak bir emir paradigması sunulur (Ergin, 2006, s. 305). Emir kipleri ya da ekleri olarak tanımlanan ve emir işleviyle ortaya çıkan bu biçim birimlerin dışında ağızlarda konuşucunun farklı işaretleyiciler arasındaki seçimleriyle anlam ayrılıklarını açık hâle getirildiğine dair ön bulgular da alan yazınında paylaşılır (bk. Banguoğlu, 2007, s. 401; Karahan, 2012). Bu çalışmalar, ağızlarda ve konuşma dilinde emirin farklı görünümünün olduğuna işaret etmekle birlikte ele alınmasının gerekliliğini de gösterir.

Bu çalışmada Çankırı ağızlarında emir işleviyle ortaya çıkan *-(y)Ale* (<emir + *hele*) ve *-sAηA* (<-sA+ *η*+A) işaretleyicileri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. İşaretleyicilerin çoğul biçimi (ör. *gelin hele!*; *gelsanıza!*), ortaya çıkış özellikleri ve toplanan veri dikkate alınarak kapsam dışında bırakılmıştır. İncelemede, ‘Biçim birimlerin işlevleri nelerdir?’ ve ‘Ağız konuşurlarına göre iki işaretleyici arasında seçimi etkileyen durumlar nelerdir?’ araştırma sorularına odaklanılmıştır. İşaretleyiciler, emir kipliği altında ‘eylemin gerçekleştirilmesine yönelik alıcıyı harekete geçirme’ işlev alanında değerlendirilmiştir (Aslan Demir, 2008; Usta, 2014; Rentzsch, 2015; Johanson, 2021). Ayrıca işaretleyicilerin işlev alanını açıklamaya katkı sağlayacağı düşünülerek kökenleri ve gelişimleri tartışılmıştır. Ağızlarda bunların dışında emir bildirimi için çeşitli araçlar ya da stratejiler de vardır: *Gel be!*, *Suvarber!* vb. Ancak ağız yöresinde *-(y)Ale* ve *-sAηA* işaretleyicilerinin yaygın kullanımı nedeniyle inceleme, bu iki biçim birimle sınırlandırılmıştır.

Ağız verisinden hareketle *-(y)Ale* ve *-sAηA* işaretleyicilerinin işlevsel görünümüne odaklanan bu çalışmanın; öncelikle diyalektoloji olmak üzere, kipliğin alt ulamlarını belirleme ve sınıflandırma ile dil bilgisel unsurların işlevleri ve tarihsel gelişimleri açısından alan yazınına katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Buna ek olarak çalışmanın, dil ve kültür ilişkisi bağlamında konuşurların iletişimde hangi anlam alanlarını kodlamaya önem verdiğine dair bulgular sunarak yeni çalışmalar için veri oluşturması beklenmektedir.

Alan Yazını

Emir bildirimleri için *buyrum*, *buyruk* gibi konuşucu ile alıcı arasındaki ilişkiye işaret eden terimlerin de alan yazınında kullanıldığı görülür (Banguoğlu, 2007; Kamacı Gencer, 2020). Terminolojideki bu çeşitliliğin yanı sıra emirin anlam alanı, çekim paradigması ve diğer kiplik ulamlarla ilişkisi üzerine de görüşler farklılık gösterir. Genel olarak anlam bilimsel ölçütlerle *emir* (imperative), *istek* (optative) ve *gönüllülük* (voluntative) kiplik ulamlarıyla ilişkili olarak ele alınır. Çekim paradigması da bu ilişkiye dayalı olarak oluşturulur. Kipliğin bu alt alanlarının birbirlerinden ayrımında ise anlam alanında özelleşmiş bir işaretleyicinin olup olmaması, kişi çekimine göre hangi anlamın ortaya çıktığı, tarihsel süreçte birbirlerinin yerini alıp almamaları vb. özellikler tartışılır (Aslan Demir, 2008; Johanson, 2009; 2014; Ercilasun, 2011; Usta, 2016).

Tarihsel süreçte emir bildirimlerini işaretleme sistemlerine bakıldığında Tekin (2016, s. 163-265) Orhon Türkçesindeki emir görünümlerini ikiye ayırarak açıklar. Emrin ortaya çıkış şekline göre Tekin, belirli bir eki bulunmayan eylem kök ve gövdesiyle ifade edilen bildirimleri “normal buyurma”, *-gil* ekiyle kurulan biçimleri ise “pekiştirmeli buyurma” olarak sınıflandırır. Pekiştirmeli buyurmanın çoğulu için *-(X)η* ve *Irg Bitig*’den hareketle *-(X)ηlAr* kullanımlarını verir. Üçüncü kişi çekim örneklerinde *-zU(n)* ve *-çun* biçim birimleri görülür. Tekin’in bu ayrımı, ağızlardaki kullanım çeşitliliğinin tarihî Türk dillerinde de olduğunu gösterir. Ayrıca bu çalışmada ileri sürülen emirin farklı derecelerde ortaya çıktığı görüşünü destekleyen kanıtlar sunar.

Kiplik ulamı açısından Türkçe üzerine odaklanan ayrıntılı bir inceleme Aslan Demir’e aittir. Aslan Demir (2008, s. 31-35) isteme anlam alanı (volition) altında emiri hem anlam bilimsel hem de biçim bilgisel açıdan tartışır ve emirin *yükümlülük kipliği* (deontic modality) ile ilişkili olduğuna dair görüşlere katılır (bk. Palmer 2001, s. 80). Kiplik bağlamında Türk dillerine odaklanan Rentzsch (2015, s. 182) ise istek ve gönüllülük anlam alanları arasındaki ilişkiyi dikkate alarak emiri de dâhil ettiği *duygusal kiplik* (emotional modality) ulamını tasarlar. Türk dilleri için yeni bir kiplik sınıflandırması geliştiren Rentzsch, örneklerle ulamların anlamsal ilişkisini açıklamadan yanı sıra bu ulamların ayrımına ilişkin ayrıntılı incelemelere ihtiyaç duyulduğuna da dikkat çeker.

Konuşma dilinde emirin görünümüne dair alan yazınında Türkçede ve hatta diğer Türk dillerinde *-sAnA/-sAηA* ve *-sAnlZA/-sAηlZA* kullanımları ya da

eş değerleri üzerine incelemeler bulunur (Aslan Demir, 2008; Yazıcı Ersoy, 2011; Karahan, 2012; Usta, 2014). Özellikle konuşma dilinden örnekler içeren dil bilgisi kitaplarında da bu kullanımlara yer verilir (Kornfilt, 1997; Banguoğlu, 2007; Johanson, 2021, vb.). Kornfilt (1997, s. 45), konuşma dilinde *-sAnA* ve *-sAnIzA* kullanımlarını emiri ifade etmenin bir biçimi (imperative form) olarak ele alır. Çalışmada, iki kullanım arasında hem çokluk hem de nezaket ayrımı yapılır. Bu kapsamda *-sAnIzA* ikinci tekil kişi için nezaket bildirimi tercihi olarak ortaya çıkarken ikinci çoğul kişiye yönelik kullanımında nezaket içermeyen emir olarak değerlendirilir. Buna ek olarak *-sAnA* ile *ya* parçacığı birlikte kullanıldığında; anlamı kuvvetlendirme, sabırsızlık ya da nezaket gibi farklı anlamların ortaya çıkabileceğine ve tonlamanın da etkili olduğuna dikkat çekilir (Lewis, 2000, s. 267). Nevşehir ağızlarından toplanan veride *-sāne* varyantına odaklanan Karahan (2012) ise biçim birimin kökenini ele aldığı çalışmasında ağızlardaki farklı varyantlara da değinir. Ancak *-sāne* yapısını istek eki *-se*, ikinci kişi eki *-η* ve pekiştirme eki *-ne* olarak açıklar: *-sA-η-ne*. İlk hecede art ünlü görünmesini *η* etkisiyle, art ve ön ünlüyle ortaya çıkmasını ise asli şekli olan *-ne*'yi korumasıyla ilişkilendirir.

Yazıcı Ersoy (2011, s. 72), Başkurtçada *-sX* ve *-hAnA* biçim birimlerini karşılaştırmalı olarak inceleyerek istek, yalvarma, rica, pişmanlık, kızgınlık, şaşkınlık, ifadeyi pekiştirme gibi işlevlerini emir bağlamında ele alır. Bu işlevlerin çoğu *-sX* tarafından yerine getirilir, *-sAnA* ile aynı kökten gelişen *-hAnA* ise az kullanılmakla birlikte rica, farklı bir ifadeyle yumuşatılmış emir işlevleriyle açıklanır. Karahan (2012, s. 10), Yazıcı Ersoy'un çalışmasını değerlendirerek biçim birimin Türkmence, Tatarca, Gagavuzca gibi Türk dillerinde de görüldüğüne işaret eder.¹

Çankırı ağızlarında kipsel unsurların kullanımı hakkında Aydoğdu (2011, s. 221-227) *dilek (tasarlama) kipleri* başlığı altında *şart kipi*, *istek kipi*, *gereklilik kipi* ve *emir kipi* alt ulamlarını verir. Çalışmada, emir ve istek birbiriyle ilişkilendirilerek gönüllülük kipliği ekleri emirin birinci kişi çekimlerinde ve istekte ortak olarak gösterilmiştir. Emirnin ikinci kişide çekimlenmesinde ise tekil kişi için eylem kök ve gövdesinden oluşan eksiz biçim çoğul için ise *-(X)n* (ör. *göyün = koyun*) kullanımı verilir. Ayrıca belirtmek gerekir ki ağız bölgesinde istek bildiriminin birinci çoğul çekiminde (ör. *gonuşağ*) eskicil biçim korunur (benzer kullanımlar için bk. Aksoy, 1945, s. 164-165; Türk dilleri için bk. Gülsevin, 2013, s. 534).

Ağızlarda *ya* da konuşma dilinde ortaya çıkan işaretleme çeşitliliği genel olarak emiri yumuşatma ya da kuvvetlendirme, kaba, nezaketten uzak kuvvetli *ya* da pekiştirilmiş emir bildirimi gibi çalışmanın kapsamına ve

¹ Çuvaşçada da *-sAnA* kullanımına eş değer kabul edilen kullanım örnekleri vardır: *Kurışın, vıl perse te şitri* 'Baksana o çabucak geldi' (Güzel 2024, s. 126).

amacına yönelik olarak farklı şekillerde tanımlanır. Mevcut incelemeler ve değerlendirmeler çerçevesinde; Türk dillerinde emirin ayrı bir işaretleyiciyle gösterilme eğilimi bu anlam alanının iletişimdeki önemini ve çeşitli anlam yüklemeleri için parçacıklardan yararlanıldığını gösterir (bk. Doerfer, 1988, s. 184-188; Johanson, 2021, s. 675-678).

Yöntem ve Veri

İnceleme verisi, Çankırı ağzı konuşurlarından alan araştırması yöntem ve teknikleri kullanılarak toplanmıştır. Ayrıca sosyal medya araçları üzerinden araştırma sorusu ağız konuşurlarına yönlendirilmiştir. Veri toplama sürecinde öncelikle günlük konuşma dilindeki kullanımların tespiti amaçlanmış ve katılımcı gözlem yoluyla ilk örnekler kayıt altına alınmıştır. İkinci aşamada kullanımların ortaya çıkabileceği durumlara yönelik sorular oluşturulmuştur: *Nasıl çay istersin?* (mutfakta birisi var); *Çocuğunuza yemeğini yemesini nasıl söylersiniz?* (yemeğini yemiyor) vb. (bk. Bower, 2008, s. 77; Karahan vd., 2018, s. 137). Üçüncü aşamada ise ağız konuşurlarına tespit edilen kullanım örnekleri bağlam içinde yöneltilmiş ve hangi durumlarda kullandıkları sorgulanmıştır: *Bir bardak çay getirele!*; *Bir bardak çay getirsene/getirseñe/getirsana/getirsaña!* vb. Son olarak konuşurların iki kullanım arasındaki benzerlikler ve farklılıklara ilişkin görüşleri çeşitli araçlarla toplanmıştır. Bu aşamada konuşurların her iki biçim birimi kullanıyor olması ya da duymuş olmasına dikkat edilmiştir. Kullanım örnekleri arasından en çok gözlemlediğimiz *bakale* $\cong$ *baksaña*; *verele* $\cong$ *versene/versaña/verseñe*, *yapale* $\cong$ *yapsana/yap-saña*, *getirele* $\cong$ *getirsene/getirseñe/getirseñe//getirsaña* eylemleri birbiriyle ilişkili ancak denk değildir varsayımıyla karşılaştırmalı olarak sorulmuştur. Örneklerin transkripsiyonunda, çalışmanın amacına uygun olarak basitleştirmeye gidilmiş temel ses özellikleri gösterilmiştir.

Verinin incelenmesinde -(y)Ale ve -sAḡA kiplik işaretleyicileri, öncelikle işlevsel özellikleri dikkate alınarak Rentzsch'in (2015) sınıflandırmasına göre MOD-2 altında gönüllülük ve istek ile *duygusal kiplik* (emotive modality) ulamını oluşturan emir alt ulamında ele alınmıştır. Bu ulamda yer alan kiplik işaretleyicileri ifadeye istenilen, gerekli görülen veya gerçekleştirilebilir bir eyleme yönelik bilinçli öznenin duygusal, zihinsel ya da ahlaki yaklaşımını eklemektedir (Rentzsch, 2015, s. 17). Görünüşle örtüşen kipliğin bu türü, ağız bölgesinde tespit edilen işaretleyicilerin ortaya çıkış özelliklerini karşılamaktadır. Duygusal kiplik altında emir ulamında özelleşen işaretleyiciler olarak kabul edilmelerinde ise öncelikle konuşucu ve alıcı arasındaki etkileşim, çoğunlukla hiyerarşik bir durumun gözlenmesi, ikinci kişide ortaya çıkmaları, gerçekleşmemiş ancak gerçekleşmesi olası görülen ve istenilen bir olayın söz konusu olması gibi durumlar dikkate alınmıştır (Kornfilt, 1997; Palmer, 2001;

Aslan Demir, 2008; Rentzsch, 2013; 2015). Ayrıca işaretleyiciler, emirin ortaya çıkış özellikleri açısından Johanson (2021, s. 669-670) tarafından geliştirilen ölçütler çerçevesinde değerlendirilmiştir: *koşaçlarla birlikte kullanılmama, ifadelerin doğruluk değerlerinin test edilememesi, kanıtsallarla birlikte ortaya çıkmama, geçmiş zamanla kullanılmama*.

Kuramsal Çerçeve

Kiplik Ulamları: Emir, İstek ve Gönüllülük

Türkçede ve tarihî Türk dillerinde kipliğin ulamları farklı şekillerde sınıflandırılır. Özellikle emir, istek ve gönüllülük birbirine geçmiş anlam alanları olarak değerlendirilir. Bunun sonucu olarak da aynı işaretleyicilerin farklı başlıklar altında sınıflandırıldıkları görülür (Aksoy, 1945; Deny, 1941; Johanson, 2009; Banguoğlu, 2007; Korkmaz, 2017; Kerimoğlu, 2011; Kornfilt, 1997). Emir anlam alanının hangi koşullar altında ortaya çıktığı ise anlam bilimsel, edim bilimsel ve işlevsel yaklaşımla ayrı bir tartışma konusunu oluşturur (Aslan Demir, 2008, s. 31-92; Rentzsch, 2015; Korkmaz, 2017, s. 598; Somuncu, 2019; Johanson, 2021). Bu konu etrafındaki tartışmalar, kipsel anlam taşıyan unsurların kişilere göre kullanımının tanımlanmasında ve işaretleyicilerin sınıflandırılmasında da önemli bir yere sahiptir.

Emirin kişilere göre kullanımında tartışmalar, birinci ve üçüncü kişi ile görünümüne odaklanır (bk. Kornfilt, 1997, s. 42; Korkmaz, 2017, s. 591-592; Aslan Demir, 2008, s. 53-71). Ancak bu çalışmada ağız yöresindeki kullanım özellikleri dikkate alınarak emir ve kişi ilişkisi, ikinci kişi özelinde ele alınacaktır. İkinci kişide emirin ortaya çıkması alan yazınında da bilimsel ölçütlerle ortak olarak kabul görür (bk. Banguoğlu, 2007, s. 473; Rentzsch, 2015, s. 55; Johanson, 2021, s. 669). Hem diller arası incelemelerde (Bybee vd., 1994, s. 179; Palmer, 2001, s. 179-180) hem de Türk dillerine odaklanan çalışmalarda (Rentzsch, 2015; Johanson, 2021) emir, ikinci kişiye yönelen eylemi gerçekleştirme amacı taşıyan bildirimler olarak tanımlanır. Benzer şekilde Banguoğlu (2007, s. 473), işlevsel yaklaşımla birinci kişi ile emir kullanımının uygun olmadığını, kişinin kendisine yönelen emir bildirimlerinin de ikinci kişi formunda ortaya çıktığını belirtir. Bu görüşler çerçevesinde, tespit edilen yapıların ikinci kişide ortaya çıkması emir işlevi için beklenen bir durumdur. Yapı ve işlev ilişkisini sorgulamada bu bilgi yol gösterici olabilir. Ancak emir ulamıyla örtüşüklerinin doğrulanmasına ihtiyaç vardır.

Genel olarak emir, istek ve gönüllülük ulamlarıyla ilişkili olarak ele alınır. Bu ulamların işaretleyicileri ortak olarak görünüş-zaman ile aynı katmanı paylaşırlar ve bir görünüş değerine de sahiptirler (Rentzsch, 2015, s. 168). Bu ortak alanda emirin ayrılan özelliklerini belirlemek için öncelikle istek ve

gönüllülüğün sınırlarını belirlemek gerekir. Johanson'un (2009, s. 489-490) *isteme* (volition) anlam alanı altında verdiği ayrıma göre şu şekilde kısaca açıklanabilir: *gönüllülük* (voluntative), olayın gerçekleşmesinde öznenin ya da başka bir katılımcının iş birliğiyle ilişkilidir. Birini eylemi gerçekleştirmeye yönelik teşvik etme anlamını içerir. Güçlü istek anlamı özellikle birinci kişide niyet, vaatte bulunma, isteklilik gibi anlamların da ortaya çıkmasına zemin oluşturur. Olayın gerçekleşmesine yönelik dilek ya da istek, gönüllülük anlam alanında kişiler üstüdür. *İstek* (optative) ise olayın gerçekleşmesine yönelik değildir, doğrudan dilek, arzu ve beklenti bildirir. Gönüllülük ve isteğin konuşucu odaklı olmasına gerek yoktur. Johanson (2009, s. 489) gönüllülük ve istek işaretleyicilerinin ne olmadığını açıklayarak *emir* (imperative) anlam alanı hakkında da ön bilgi verir. İsteme alanında verilen bu iki ulamın özellikleriyle karşıtlık gösteren emir, doğrudan ikinci kişiye yönelik buyrukla ilişkilidir.

Emirin ilişkili olduğu ulamlardan ayrılan özelliklerini dil bilgisel düzeyde görebilmek için tarihsel süreçte işaretleme sisteminin görünümüne de bakmak gerekir. Bu konuda Johanson (2009, s. 489-490; 2014) art zamanlı yaklaşımla dildeki değişime işaret ederek sınıflandırmalardaki karmaşıklık sürecine açıklık getirir. Metinlerde gönüllülüğün birinci ve üçüncü kişide tanıklandığına dikkat çeken Johanson (2014, s. 253), Orhon Türkçesindeki biçimin büyük oranda korunduğunu da karşılaştırmalı olarak gösterir. Ancak aşağıdaki tablo da da görüldüğü gibi yazıtlarda ikinci kişi için özel bir ek tespit edilememiştir.

Tablo 1: Johanson'un (2009, s. 489-490; 2014, s. 253) Gönüllülük Kipliği Sınıflandırması

Eski Türkçede gönüllülük işaretleyicileri	
1. tekil kişi -(A)yIn	bar-ayın
1. çoğul kişi -(A)llm	bar-alım
3. kişi -zUn	bar-zın
Günümüz Türkçesinde gönüllülük işaretleyicileri	
1. tekil kişi -(y)AyIm	gid-eyim
1. çoğul kişi -(y)Allm	gid-elim
3. kişi -sIn	git-sin

Johanson (2009, s. 489) Tablo 1'de verilen üçüncü kişi çekiminin, emir işlevinde görülebileceğini ancak gönüllülük tanımı çerçevesinde emir olarak sınıflandırmadığını özellikle vurgular. Emir paradigmasında birinci kişiye yer vermeyenler ise birinci kişide eylemin gerçekleşmesine yönelik benzer güçte ancak gerekliliğin söz konusu olabileceği (ör. *çalışmalıyım; çalışmalıyız*) ya

da emire yakın anlam alanı olarak gönüllülük kipliğinin (ör. *gidelim*) kullanılabileceği görüşündedirler (Banguoğlu, 2007, s. 470, 473; ayrıca bk. Rentzsch, 2013, s. 148). Özellikle *-Allm* kullanımı edimsel düzeyde emir özellikleri gösterebileceği gibi emirin yumuşatılmış biçimi olarak da konuşucu tarafından tercih edilebilir. Banguoğlu (2011, s. 401) bu tür kullanımları dolaylı emir bildirimi olarak değerlendirir: *yürüyelim!*; *sallanmayalım!* Bu kodlamada yumuşatılmış emir içeriği, ikinci kişiye yönelen yaptırım gücünün zayıflığından kaynaklanır. Rentzsch (2013, s. 151) ise farklı bir yaklaşımla iletişim açısından alıcıyı eylemi gerçekleştirmeye davet anlam alanında birinci kişide gönüllülüğün ve emirin örtüştüğünü “Haydi baba kalk gidelim.” (Ben senin kalkmanı istiyorum) ifadesiyle örneklendirir. Bu yakınlık, işaretleyicileri ulamlar altında sınıflandırmayı zorlaştırmaktadır. Ancak emir işlevi gereği birincil olarak doğrudan alıcıya yönelirken gönüllülük birinci ya da üçüncü kişiye yönelik olabilmektedir (bk. Rentzsch, 2015, s. 55). İşaretleyicilerin hangi ulama ait olduğunu belirlemede Johanson’un (2021, s. 669-670) emirin isteme anlam alanından ayırımını da içeren anlamsal, biçim-söz dizimsel ve söz dizimsel ölçütleri kullanılabilir:

- (1) Emir bitimli cümle özellikleri taşır, içe yerleşik cümlede (embedded clause) emir işaretleyicileri kullanılamaz.
- (2) İsteyen kişi hitap eden kişidir, bu isteme alanındaki kiplik türlerinde zorunlu değildir.
- (3) Emir kipleri doğruluk değerleri açısından test edilemez. Örneğin *Gel!* ifadesinin doğru olup olmadığı sorusu yanıtlanamaz.
- (4) Emir ve soru işaretleyicileri farklı söz-eylemleri temsil ettikleri için birlikte kullanılamazlar. Bu isteme alanındaki gönüllülük ve istekte mümkündür, örneğin Türkçe *Gidelim mi?*. Emir ve soru işaretleyicileri birleşirse, örneğin retorik sorularda özel anlamları olur.
- (5) Emir işaretleyicileri, koşaçlarla birleşemez.
- (6) Emir işaretleyicileri geçmiş zamanla birleşemez. Geçmişteki bir eylemin yerine getirilmesini talep etmeye gerek yoktur.
- (7) Emir işaretleyicileri kanıtsallarla birlikte kullanılamaz. Buyruğun bir kaynağa dayanıp dayanmadığını belirtmek mümkün değildir.

Emirin ortaya çıkış özelliklerini sistemli olarak görmemizi sağlayan bu maddeler sınıflandırmalar için de test edilebilir ölçütler sunmaktadır. Ancak Johanson’un (2009; 2021) çalışmalarında emire kiplik ulamlar altında yer vermediğini açıkça belirtmek gerekir. Bu çalışmada ise emir, kiplik ulamının temelini oluşturan olasılık ve gereklilik anlam alanında, konuşucunun olayın gerçekleşmesine yönelik yaklaşımını içeren bir alt ulam olarak kabul

edilmektedir (bk. Bybee vd., 1994; Aslan Demir, 2008; Rentzsch, 2015). Bu yaklaşımla emir işaretleyicileri Rentzsch'in (2015) kiplik sınıflandırması çerçevesinde olayın gerçekleşmesinin konuşucu için gerekli, olası ve istenir olduğunu kodlayan dilsel araçlar olarak tanımlanmaktadır.

Görünüş-zaman içeriği taşıyan emir işaretleyicileri Rentzsch'in (2015), kiplik sınıflandırmasında ikinci tip (MOD2) altında yer alır. Bu ulamı kendi içinde bölümlere *duygusal kiplik* (emotive modality) alt ulamını geliştirir. Duygusal kiplik işaretleyicileri, konuşucuya ilişkin hissel, zihinsel veya ahlaki kodlar taşır (Rentzsch, 2015, s. 17). İstek, gönüllülük ve emir anlam alanlarını içeren ulam, Johanson'un (2009; 2021) kiplik sınıflandırmasındaki isteme anlam alanındaki ilişkiye kiplik kullanımlar açısından bakılarak oluşturulmuştur (bk. Rentzsch, 2015, s. 55-57). Geliştirilen sınıflandırma, emirin de kiplik altında, istek ve gönüllülükle bir grup oluşturduğunu göstermesi açısından incelemelerde önemli bir yere sahiptir.

Emirin Yumuşatılması

Emir bildirimlerine farklı araçlarla ya da stratejilerle saygı, nezaket gibi anlamlar eklenebilmekte ve kuvvetlendirme yoluyla nezaketten uzaklaştırılabilmektedir (Hatiboğlu, 1981, s. 126; Palmer, 2001, s. 181; Usta, 2014, s. 38; Rentzsch, 2015, s. 62; Johanson, 2021, s. 670). Farklı bir yaklaşımla emir istekle ilişkili olarak ele alındığında istekğin gücüne göre emirin farklı derecelerde ortaya çıkabileceği görüşü de vardır (Somuncu, 2019, s. 54-55). Örneğin Tanrı buyrukları kuvvetli emirken Tanrı'ya yönelen emir yapıları istek alanında yorumlanabilir. Bu derecelendirme konuşucu ve alıcılığı değerlendiren daha çok edim bilimsel (sosyal statü, konuşanın bilgisi vb.) ölçütlere dayanmaktadır. Konuşucu seçimlerini dikkate alarak işaretleyici ve işlev ilişkisini belirlemede, yapısal ve anlamsal ölçütler bu açıdan kipsel unsurların sınırlarını belirlemeyi kolaylaştırmaktadır.

Daha önceki çalışmalarda, emir ve nezaket ilişkisine -(y)In ve -(y)InIz arasındaki farklılıklar açısından (Underhill, 1985, s. 422), ya da -sAn(Iz)a kullanımının görünümünde (Kornfilt, 1997, s. 45; Usta, 2014, s. 38) dikkat çekilir. Genel olarak çoğul biçimler yumuşatılmış emir olarak değerlendirilir. Daha bütüncül bir bakış açısıyla Johanson (2021, s. 673) Türk dillerinde yumuşatılmış ya da nazik emir bildirimlerinin basit ve genişletilmiş biçimler arasındaki zıtlığa dayandığı görüşündedir. Buna göre geniş biçimler genellikle daha nazik emir bildirimleri olarak yorumlanır. Palmer (2001, s. 182) da işaretlenmemiş emir ifadelerinin işaretlenmişlere göre daha güçlü emir bildirdiği dillerden örnekler sunar. Ancak bu çalışmada ele alınan iki biçim birim, işaretleyiciler arasındaki farklılıkların birçok etken açısından tartışılabilirliğini göstermektedir. Bu nedenle tespit edilen işaretleyicilerin öncelikle kullanım alanlarının

tanımlanmasına daha sonra kuvvet, hiyerarşik ilişki, eylemin gerçekleşme zamanına yönelik ayırım, nezaket vb. açılardan incelenmesine ihtiyaç vardır (bk. Doerfer, 1988, s. 190; Johanson, 2021, s. 670).

İnceleme

Kiplik Ulamları Açısından -(y)Ale ve -sAηA

Kiplik ulamı altında değerlendirilen -(y)Ale ve -sAηA işaretleyicileri olayın gerçekleşmesine yönelik kullanımları açısından ortak bir görünüme sahiptirler (bk. Rentzsch, 2015, s. 17). Bu özellik, gönüllülük ve istek ulamlarını da kapsayan bir anlam alanı olarak düşünülebilir. Duygusal kiplik altında ele alınan bu ulamların ayırımı için söz dizimsel, anlamsal ve biçimsel-anlamsal bir değerlendirme işaretleyicilerin konumlandırıldığı emir ulamını açıklamaya yardımcı olacaktır. Bu kapsamda Johanson'un (2021, s. 669-670) emir bildirimlerine ilişkin önerdiği ölçütler işaretleyicilerin ortaya çıkış özellikleriyle örtüşmektedir. Alandan toplanan verilere göre -(y)Ale ve -sAηA, koşaçlarla birlikte kullanılmamakta, doğruluk değerleri test edilemeyen ifadelerde ortaya çıkmakta, kanıtsallarla birlikte kullanılmamakta ve geçmiş zamanla uyum göstermemektedir. Bunlara ek olarak hitap eden kişi ile isteyen, ifadede örtüşür; soru parçacığı ile kullanımlarında ironi vb. farklı anlamlar ortaya çıkar. Johanson'un (2009; 2021) belirlediği bu ölçütler işaretleyicilerin istek ve gönüllülüğten ayırımı açık hâle getirmektedir. Bu ayırıcı özelliklerin bir doğrulaması olarak yöre ağzındaki görünümlere bakıldığında istek ve geçmiş zaman birlikte kullanılabilirken -(y)Ale ve -sAηA kullanılamaz: (*Keşke*) *geley-di-n*. Diğer bir ölçüte yönelik soru parçacığı ile gönüllülük kullanımı uygunken (*Gelelim mi?* 'Biz gelmeye hazırız') -(y)Ale ve -sAηA ile soru parçacığı kullanımında inanama, ironi gibi anlamlar ortaya çıkar: *Gelele mi?* (Nasıl gelebilirim, görmüyor musun meşgulüm! vb.); *Gel-saηa mı?* (Ne dediğinin farkında mısın? Nasıl konuşuyorsun?). Ortaya çıkış özellikleri açısından özellikle konuşucu ve alıcı arasındaki etkileşime işaret eden emir bildirimlerinde ki hitap eden ile isteyen örtüşmesi de işaretleyicilerin kullanımında sistemli bir şekilde görülür (bk. Johanson, 2021, s. 669). İşaretleyicilerin işlevleri ve anlam alanları değerlendirilirken bu ölçütler daha ayrıntılı ele alınacaktır.

Duygusal kiplik altında emir, istek ve gönüllülük ayırımı bu çalışma için şu şekilde verilebilir:

Tablo 2: Duygusal Kipliğin Alt Ulamları

Duygusal Kiplik		
Emir	İstek	Gönüllülük
Talep, buyruk ve öneri niteliğinde bildirimlerdir. Hitap eden ve isteyen örtüşür. Hiyerarşik ilişkiler işaretleyici seçiminde etkilidir. Konuşucu ve alıcı arasındaki etkileşimde konuşucu baskın bir güce sahiptir. Alıcı ve konuşucu arasındaki etkileşimde eylemin gerçekleşmesine yönelik çıkar ilişkisi belirsizdir.	İsteğin kaynağı içsel bir güç ya da arzudur. İstenilen durumun gerçekleştirilmesi konuşucu için gerekli ve uygundur. Kişilere göre ortaya çıkışında üç kişiye yönelik istek bildirimi oluşturulabilir. Konuşucunun duygusal tatminine yöneliktir.	Konuşucu ve alıcı etkileşiminde uzlaşım gereklidir. Anlam alanında belirli bir eylemin gerçekleşmesine yönelik niyet, gönüllü olma ya da hazır oluşluk içeriğini taşır. Ortak çıkarlar doğrultusunda talep ve öneri bildirimleri olarak değerlendirilebilirler.

Tablo 2’de verilen kipliğin ulamları arasındaki ayrım daha kapsamlı bir araştırmayla değiştirilebilir ve geliştirilebilir. Karşılaştırmada, Rentzsch’in (2015) duygusal kiplik hakkındaki görüşleri dikkate alınmış ancak alan araştırmadaki veriye göre sınıflandırma yeniden yorumlanmıştır.

Konuşucu ve Alıcı Arasındaki Etkileşim

Duygusal kiplik altında -(y)Ale ve -sAḡA’nın hangi alt ulamda yer aldığını belirlemede ikinci kişide kullanımlarının tespiti önem taşır. Bu durum ilk olarak bir ayrıma işaret etse de destekleyici başka özelliklerin de dikkate alınması gerekir. Emir bildirimleri konuşucu ve alıcı arasındaki etkileşim açısından gönüllülük ve istekten farklı özelliklere sahiptir. Bu konuyla ilgili olarak Usta (2014, s. 331), emir bildirimlerinin alıcıya eylemi gerçekleştirmeye yönelik seçim şansı sunmadığını belirtir. Olayın gerçekleşmesine yönelik olarak gönüllülükte uzlaşma ve istekte konuşucunun içsel gücüne dayanan arzu varken emir alıcıya yönelen konuşucunun yaptırım gücünü içerir (bk. Johanson, 2009, s. 489). Üç alt ulamın genel görünümü bu şekilde çizilebilse de veriye bağlı kalarak emire odaklanmak bu çalışmanın amacı açısından daha uygun olacaktır. Ağız yöresinde işaretleyicilerin kullanımında isteği aşan bir güç, hiyerarşik ilişki, eylemin gerçekleşme zamanına yönelik yaklaşım, nezaket ve saygı açısından konuşucunun seçimi söz konusudur. Bu çerçevede, konuşucu dış etkenleri ve toplumsal normları dikkate alarak duygu durumuna göre işaretleyiciler arasında seçim yapabilir.

İşaretleyicilerin Anlam Alanları ve İşlevleri

Alandan toplanan veriye göre *-(y)Ale* ve *-sAηA* işaretleyicilerinin ortaya çıktığı durumlar farklılık göstermektedir. Kızılırmak yöresi ağız konuşurları mesafeyle ilişkilendirerek uzak mesafede *-(y)Ale*, yakın mesafede ise *-sAηA* kullandıklarını belirtirken Merkez ilçeye bağlı farklı köylerden toplanan görüşlerde *-sAηA* daha güçlü bir emir bildirimi, *-(y)Ale* ise istemenin nazik/yumuşak bir biçimi olarak değerlendirilmiştir. Ağız konuşurları ortak olarak zamansal bir içerikten de bahseder. İki işaretleyici arasında eylemin gerçekleşmesine yönelik konuşucunun bakış noktası farklıdır. *-(y)Ale*, konuşma zamanına yakın bir noktaya işaret ederken *-sAηA* bu tür belirgin bir özellik göstermez.

Ağız konuşurlarının açıklamaları ve alternatif kullanımlarla ilgili önerileri de işlevlerini açıklamada önemli bir yere sahiptir. Kızılırmak ağız konuşurları *-(y)Ale* (ör. *baηa bi çay goyale!*) biçimini *eylem zarfı + ver-* (ör. *baηa bi çay goyuver!*) kullanım örneğiyle açıklamaktadırlar. Konuşurların işaret ettiği bu benzerlik *-(X)ver-* yapısının “birinin yararına bir eylemi gerçekleştirme” ve “tezlik” işlevleriyle ilişkilendirilebilir (bk. Demir 1996, s. 88-89; Erdal 2013; Tekin 2016, s. 95). Yukarıda da bahsedildiği gibi *-(y)Ale* ile konuşucunun eylemin gerçekleştirilmesine yönelik yakın bir zamana işaret etmesi ve talebi *-(X)ver-*’in bu iki farklı işleviyle benzerlik gösterir. Burada köken açısından farklı olan ve vurguyla ayrılan *-(X)ver-* yapılarının hangisinin kastedildiği sorgulanmayacaktır (bk. Demir, 1996, s. 90-91). Ancak iki işlevin de (zamansal yakınlık ve konuşucunun bir eylemin gerçekleştirilmesine yönelik talebi) kipsel unsurun kullanım alanıyla yakından ilişkili olduğu kabul edilmektedir. Yine ağız konuşurları tarafından önerilen bir alternatif kullanım *Çay verele! ≈ Çay verir misin?* şeklindedir. Bu standart değişkeye dayalı konuşma dilinde bilgiye yönelik olmayan soru cümlesinin emirin yumuşak formunu karşıladığını ve ağız yöresinde ise *-(y)Ale* ile işaretlendiğini gösterir (bk. Johanson, 2021, s. 671).

-(y)Ale biçim biriminin değişkelerine ilişkin konuşurlardan toplanan veride Kızılırmak ağız bölgesinde *-ala* (ör. *yapala!*, *bakala!*) biçimi de kaydedilmiştir: *Ama: şuηa bakala!* Ancak bu kullanım yaygın değildir. Genel olarak *yapale*, *bakale* gibi uyuma tam olarak girmeyen değişke baskındır. Bu gelişim süreciyle de ilişkilidir. Ekleşmeye başlamış olsa da yapı, eklerin ses özelliklerini henüz göstermemektedir.

Çankırı ağızlarında *-sAηA* kullanımlarının kuvvetli emir ile açıklanması Banguoğlu’nun (2011) sunduğu örnekler ve anlamlandırma açısından değerlendirildiğinde işaretleyicinin, kuvvetli bir emir anlam alanına geliştiği söylenebilir. Banguoğlu’nun çizdiği anlam alanının yerini bugün ağız yöresinde

-(y)Ale almıştır. Örneğin Banguoğlu'nun verdiği *yeseniz e! (buyurun yeyin)* örneğine benzer bir kullanım ağız yöresinde kaydedilmiştir. Kaynak kişi *yeme:ni yiyele!* kullanımının yemeğin başında “buyurun yiyin” demek için kullanılabileceğini ama hâlâ yemiyorsa “yapmasına zorlama” için *yisene* şeklinde kullanılabileceğini belirtmiştir: *yeme:ni yesaηa! ne bakıp duruyon!; gönuşmayı bırağ da yeme:ni yiyele!*

Alandan toplanan veri, konuşucunun yaklaşımıyla birlikte hislerine ilişkin kodlar da taşıyan duygusal kipliğin altında emirin farklı derecelerinin bulunduğu gösterir. Bu durum, emirin içeriğindeki konuşucu ve alıcı arasındaki etkileşimin ortaya çıkış özellikleriyle ilgilidir (Rentzsch, 2013, s. 148). Konuşucu yorumları dikkate alınarak emir bildiriminin eylemin gerçekleştirilmesine yönelik yaptırım gücü için bir ölçek tasarlanabilir:

Şekil 1: Emir Bildirimlerinde Derecelendirme

gelele!

gelsene! / gelseηe! / gelsaηa!

Şekil 1’de verilen ölçek Çankırı yöresi ağızlarından hareketle hazırlanmıştır. Bu nedenle farklı ağız verileri ya da konuşma dilindeki kullanım örnekleri toplanarak geliştirilebilir. Emirın işaretlenmemiş biçimi için bir karşılaştırma yapılmamıştır. Ancak burada dikkat çeken konuşma dilinde böyle bir kullanıma ağız bölgesinde ihtiyaç duyulmasıdır. Bu konuya ilişkin olarak alan yazınında -sAn(Iz)A kullanımı Usta (2014, s. 38) tarafından “çok yakın gelecekte yapılması beklenen ve çoğunlukla nezaketten uzak emir” olarak değerlendirilir. Bu görüş işaretleyicinin içerdiği yaptırım gücünü temel alır ve tasarlanan ölçeği desteklemektedir. Emirın yaptırım gücünün olgusalılık açısından değerlendirilmesi sonucu bu tür bildirimler olayın gerçekleşmesine yönelik kesinlikle de ilişkilendirilir (Banguoğlu, 2007, s. 473; Korkmaz, 2017, s. 591). Kullanım özellikleri hakkındaki görüşlere bakıldığında, konuşucunun alternatif olarak yumuşatılmış ve olasılık değeri düşük işaretleyicilere ihtiyaç duyacağı düşünülebilir. İstek ve gönüllülük alanındaki işaretleyiciler bu amaçla kullanılmaktadır (bk. Johanson, 2021, s. 670, 704). Ancak konuşma dilinde emirin anlam alanında dil bilgiselleşmiş unsurların gelişimi bu anlam alanının iletişimdeki önemine de işaret etmektedir.

İki işaretleyicinin kullanımına yönelik duygu durumu sezdirimleri hakkındaki konuşucu görüşleri de işlev ve anlam alanlarını tanımlamada önemlidir. Ağız konuşurları -(y)Ale’yi ivedilik içeren heyecanla, -sAηA kullanımını ise kızgınlık ve ısrarla ilişkilendirirler: *ecük öykelenince dirin herhalde gelsene diyi; gelsene derim hemen öykelenince.*

-(y)*Ale* biçim biriminin *bak-* eylemiyle dil bilgiselleşerek geliştiği diğer bir işlev alanı ise söylem işaretleyicisi olarak kullanımıdır (bk. Türkyılmaz, 1999, s. 64; Johanson, 2021, s. 671; Kamacı Gencer 2023). Özellikle *bak*, *bakın*, *bakınız* ve Çankırı ağızlarında tespit edilen *bakale* ifadenin başında dikkat çekme, konu değiştirme vb. işlevlerle söylemin yapılandırılmasında görev alır: *bakale, ne zaman bazara gidiyoz?*

İşaretleyicilerin Gelişimi

Emir işaretleyicilerine, eylem sonrasında yer alan birçok unsur kaynaklık edebilir: yardımcı eylemler, yönelme yapıları, ünlemler, söylem işaretleyicileri, kipliğin diğer ulamlarına ait işaretleyiciler vb. (bk. Johanson, 2021, s. 675-676). -(y)*Ale* ve -*sAηA*'nın kökeni değerlendirildiğinde ünlem (ya da nida) ve söylem işaretleyicileri olarak sınıflandırılan dilsel araçların görülmesi emirin işlevsel alanıyla yakından ilişkilidir (bk. Johanson, 2021, s. 669; Göksel ve Kerslake, 2005, s. 451; Adıgüzel 2015, s. 72). Konuşucu ve alıcı arasındaki etkileşim, konuşucudan alıcıya doğrudur ve eylemin gerçekleşmesine yönelik alıcıyı harekete geçirme amacı taşır. Bu anlam alanında da seslenme ya da çağrı, olayın gerçekleşme olasılığının olması, konuşucunun yaptırım gücü gibi diğer bileşenleri gerektirir. Emir kipliği altında ele alınan -(y)*Ale* ve -*sAηA* biçim birimlerinin varlığı ağız konuşurlarının farklı özelliklerle ortaya çıkan ayrı dil bilgisel araçlara ihtiyaç duyduğunu gösterir.

-(y)*Ale* biçim birimi *hele* < Far. *hala* sözlük biriminden gelişmiştir. Türkçede *hele* söz dizimsel farklılıklarla çeşitli işlev ve anlamlarda ortaya çıkar (Tietze, 2021, s. 428-429; Adıgüzel, 2015). Sözlük birim olarak *Kubbealtı Lügati*'nda *zarf* olarak etiketlenir ve ilk sıradaki kullanımı kendinden sonraki unsuru vurgulayan *odaksıl zarf* (focussing adverb) görünümüne işaret eden "... bilhassa, bâhusus, her şeyden önce" karşılıklarıyla tanımlanır. Ayrıca tanımda "kelimenin başına veya sonuna getirilir" şeklinde söz dizimsel pozisyonuna da değinilir. İşlevsel ve söz dizimsel bir değerlendirmeye Göksel ve Kerslake (2005, s. 450-451) ise söylemin yapılandırılmasında *hele* kullanımını "özellikle, bilhassa" karşılıklarıyla ele alır. İncelemelerinde, konuşurun ifadesini açıklamak amacıyla kullandığı *bağlaç* ya da *söylem işaretleyicileri* gibi yapılar (conjunction, discourse connective) altında sınıflandırır. Bu sınıflandırmanın altında *hele*'nin genişletme ve söylenilen bir şeyi açıklama (expansive) işlevine yer verirler: *Nimet Hanım torunlarını çok seviyor. En küçüğe hele bayılıyor.* Bu tür yapıları çalışmalarında örneklendirme, ayrıntılandırma, benzetme, açıklama, gerekçelendirme, düzeltme gibi işlevlerle açıklar. Ancak söz dizimsel olarak değerlendirildiğinde sonda ortaya çıkan *hele* kullanımları emir işaretleyicisi olarak gelişimine kaynaklık etmektedir. Çeşitli *hele* kullanımlarını ayrıntılı bir şekilde ele alan Adıgüzel (2015, s. 75-76), emir biçimi-

minden sonra gelen *hele*'nin emire bağlanma eğilimi gösterdiğine işaret eder. Bu dilsel unsurun gelişim sürecinde olduğunu ve Çankırı ağızlarında tespit edilen kullanımın yeni bir gelişim olduğunu Türkçenin derleminden hareketle doğrular.

Alan yazınındaki çok işlevli görünümü dikkate alınarak gelişim süreci değerlendirildiğinde *hele* emirle birlikte (ör. *gelele!* < *gel hele!*) ifadeyi yumuşatmayı sağlarken yapının bir parçası hâline gelmiştir. Diğer bir ifadeyle emirin anlam alanında dil bilgiselleşmiştir. İşaretlemenin bir türü olarak ise nezaket içeriğiyle hiyerarşik ilişkiyi vurgulamadan eylemin ivedilikle yapılmasının istendiğini bildirir. Dil bilgiselleşme süreci açısından henüz gelişimini tamamlamamış emir çekimini takip eden *artbiçimce eki* (enclitic suffix) olarak değerlendirilebilir (Johanson, 2021, s. 434-435). Dil bilgisel bir işlev kazanan *hele*, ses yitimine uğramış, sözlüksel içeriği belirsizleşmiş ve sözlük birimsel özelliklerini kaybederek yarı dil bilgiselleşmiş bir unsura gelişmiştir.

Konuşma dilinde *-sAn(Iz)A* (= *-sEn(Iz)E*) görünümüne ilişkin olarak Underhill (1985, s. 422-423), biçim birimin kökenini şart ekinin ikinci kişi çekimine *-A* ekinin eklenmesi olarak açıklar: *çabuk gelsene! itmesenize!* Banguoğlu (2011, s. 400-401) sonda *a* kullanımını ünlemler içinde değerlendirir. İşlevini ise *ya* ile benzer şekilde “yargıyı berkitme ve gerçekleştirme” olarak yorumlar. Ayrıca eylemlerden sonra geldiğini belirterek örneklendirir: *anlarsın a!* “elbette anlarsın”. Ağızlar hakkında ise Banguoğlu “Bak a, Hasan Ağa” kullanımı ile emir kipini takip eden bir pozisyonda yer alabileceğini de gösterir. Yorumlarında dilek ya da istek kipinin 2. ve 3. kişide kullanımında “teşvik edici ve evetleyici bir emir anlamı”nın ortaya çıktığını hatta 2. kişide ses uyumuna girdiğini belirtmesi yapının dil bilgiselleşme sürecine de işaret eder: *söylesen e!* “haydi söyle, hemen söyle”; *yeseniz e!* (buyurun yeyin); *otursanız a!* “lütfen oturun” vb.

Alan yazınındaki görüşler çerçevesinde çalışmalarda ünlem olarak yer verilen *-A*'nın (ör. *gelsen e! otursan a!*) varsayımallık eki *-sA*'nın (hypothetic marker) ikinci kişi çekimine eklenerek isteğin kuvvetlendirilmesi olarak değerlendirebileceğimiz yapılar bu gelişime kaynaklık etmiştir (bk. Aksoy, 1945, s. 150; Johanson, 2009, s. 491; 2021, s. 677). Standart değişkedeki kullanımdan farklı olarak ağız yöresinde genel olarak /*η*/ sesi korunmuştur. Kızılırmak'tan toplanan veride ise *-sAnA* kullanımı dikkat çeker. Dil bilgiselleşme sürecinde kuvvetli istek, buyurucu ve alıcı ilişkisi, olayın gerçekleşmemiş ancak olası olması gibi anlamsal ve edimsel koşulların sağlanması sonucu emir anlam alanında özelleştiği söylenebilir. Usta (2014, s. 38), bu kullanımın sadece ikinci şahısla tespitini dil bilgiselleşme sürecinde ikinci kişinin yapıda bulunmasıyla açıklar. Ancak burada emirin kişilerle ortaya çıkışı ve sıklığı

önem taşır. Ağız yöresinde bu çalışmada ele alınan iki biçim birimin görünümü değerlendirildiğinde ikinci tekil kişide kullanımlarının en çok ihtiyaç duyulan alan olduğu açıktır. Başka bir ifadeyle yapısal bir açıklama yerine kullanımın ortaya çıkış sıklığı ve koşulları emirin hem anlamsal hem de edim bilimsel özellikleri açısından daha uygun görünmektedir.

Sonuç

Çankırı ağızlarında *-(y)Ale* ve *-sAηA* işaretleyicilerinin kullanımı; olayın gerçekleşme zamanına yönelik yaklaşım, konuşucu ve alıcı ilişkisi, emirin kuvveti ve konuşucunun duygusal durumu gibi özelliklerin emirin ortaya çıkışında önemli olduğunu göstermektedir. İnceleme, emirin işlevsel görünümüne yönelik olarak farklı işaretleyicilerle genişletilebilir. Ancak iki işaretleyicinin karşılaştırılmalı olarak ele alınması, kiplik alanında emirin tanımlanması açısından yeni bulgular sunmaktadır.

Ağız konuşurları tarafından *-sAηA* tercihi; kaba konuşma, bir işi buyurduktan sonra yerine getirilememesi durumunda tekrar söyleme ya da ısrar, uzak mesafe ve kuvvetli emir olarak yorumlanır. *-(y)Ale* ise eylemin konuşma anına yakın bir zaman noktasında gerçekleştirilmesinin beklendiği, samimiyet ve yumuşak buyruk gibi özelliklerle açıklanmıştır. Bunlara ek olarak kullanımlar duygu durumlarıyla da ilişkilendirilir. Konuşucunun *-sAηA* tercihi kızgın ya da öfkeli olmakla *-(y)Ale* ise heyecan ve şaşkınlık ile açıklanır. Konuşucu ve alıcı arasındaki etkileşim açısından da işaretleyiciler arasında farklılık dikkat çeker. Samimiyet, yakınlık, hiyerarşik ilişkiden uzaklık durumunda *-(y)Ale* kullanılırken, yaptırım gücü açısından kuvvetli emir bildiren *-sAηA* hiyerarşik ilişkiye bağlı kısıtlılıklar taşır.

Konuşurların *-sAηA* kullanımını kabalıkla *-(y)Ale*'yi ise daha nazik bir biçim olarak değerlendirmesi emirin farklı derecelerde ortaya çıkmasıyla ilişkilidir. *-sAη+A* gelişiminde, işaretleyicinin istek anlam alanından daha güçlü bir isteği ve gerekliliği bildiren emir (ya da buyruk) anlam alanına geliştiği görülür. *-(y)Ale* gelişimine ise emir ifadesinden sonra gelen *hele* kaynaklık etmiştir. Gelişim sürecinde *hele* başta emiri yumuşatma için kullanılırken zamanla emirin yapısına dâhil olmuştur. İki işaretleyicinin ortaya çıkış özellikleri karşılaştırmalı olarak Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: İşaretleyicilerin Ayırıcı Özellikleri

-(y)Ale	-sAηA
İvedilikle bir eylemin yerine getirilmesi buyrulur: <i>bakale!</i> , <i>gelele!</i>	Eylemin yerine getirilmesinde zaman içeriği bağlama göre ortaya çıkar: <i>ğapıyı örtsaηa!</i> (Söylem zamanına yakın)
Konuşucular tarafından, yumuşatılmış buyruk bildirimi olarak değerlendirilir.	Konuşucular tarafından, kuvvetli (sert) buyruk bildirimi olarak değerlendirilir.
Konuşucunun seçimleri açısından şaşkınlık, heyecan gibi duygu durumlarıyla ilişkilendirilir.	Kızma ve kabalıkla ilişkilendirilir.
Konuşucu ve alıcı arasında yakınlık vardır, hiyerarşik ilişki vurgulanmaz.	Konuşucu ve alıcı arasında hiyerarşik bir ilişki vardır.
Alicının eylemi gerçekleştirmesine yönelik talep vardır.	Eylemin gerçekleştirilmesine yönelik ısrar vardır.

İşaretleyicilerin eylemlerle görünümü sorgulandığında belirgin bir farklılık tespit edilememiştir. Ancak *bakale!* kullanımı konuşucuların genel olarak verdiği bir örnektir. Söylem işaretleyicisine gelişiminde de yaygınlığı önem taşır. Benzer şekilde ‘bak’ ve ‘bakın’ emir çekimi de söylem işaretleyicisi olarak yaygın bir kullanıma sahiptir.

Konuşma dilinin bölgesel görünümü olarak değerlendirebileceğimiz ağızlar; dil ilişkisi, tarihsel süreçte dilin değişimi, dildeki genel eğilimler ve yeni türetimler açısından doğal dil verisi sunmaktadır. Bu açıdan farklı yaklaşımlarla hem mevcut malzemenin hem de alan araştırmalarıyla çeşitli etkenlerle değişen dilin kayıt altına alınarak incelenmesine ihtiyaç vardır.

Yazar Katkıları Bu çalışmanın tüm aşamaları (konu belirleme, veri toplama, inceleme ve yazım) tek yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Etik Komite Onayı Bu çalışma için etik kurul izni, Başkent Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından 11 Eylül 2023 tarihinde, 17162298.600-214 sayılı karar ile onaylanmıştır.

Mali Destek Bu araştırma, 1001-Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı kapsamında desteklenmiştir. (Proje kodu: 123K412, Ağızların dil bilimsel yaklaşımla incelenmesi ve dijital ortamda paylaşımı: Çankırı ağızı örneği).

Çıkar Çatışması Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Teşekkür Proje ekibine özellikle veri toplamadaki katkıları için, değerli hocalarım Prof. Dr. Emine Yılmaz ve Prof. Dr. Nurettin Demir’e ise görüşleriyle yazım sürecinde verdikleri destek için teşekkür ederim.

Author Contributions The entire process of this study, including topic identification, data collection, analysis, and manuscript preparation, was solely managed by one author.

Ethical Committee Approval Ethical approval for this study was granted by the Başkent University Social and Humanities Research and Publication Ethics Committee on September 11, 2023, with the decision numbered 17162298.600-214.

Funding This research was supported under the 1001-Scientific and Technological Research Projects Support Program. (Project code: 123K412, Analyzing dialects with a linguistic approach and their dissemination on digital platforms: The case of Çankırı dialects).

Conflicts of Interest The author declares no conflicts of interest in this study.

Acknowledgments I extend my sincere gratitude to the project team for their invaluable support during data collection. I would also like to thank my esteemed professors, Prof. Dr. Emine Yılmaz and Prof. Dr. Nurettin Demir, for their support and valuable contributions to the writing process through their insightful feedback.

Kısaltmalar

Yazım Kılavuzu “Kısaltmalar Dizini”ne uygun olarak kullanılmıştır.

Kaynakça

- Adıgüzel, M. F. (2015). Semantic and pragmatic analysis of the Turkish discourse particle *hele*: A corpus-driven study in lexical profiling. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi (MEUDED)*, 12(1), 63–92.
- Aksoy, Ö. A. (1945). *Gaziantep ağzı: I. Türk Dil Kurumu*.
- Aslan Demir, S. (2008). *Türkçede isteme kipliği*. Grafiker.
- Aydoğdu, Ö. (2011). *Çankırı ili ve yöresi ağızları* (Tez No. 296443) [Doktora tezi, Fırat Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Bowern, C. (2008). *Linguistic fieldwork: A practical guide*. Palgrave Macmillan.
- Bybee, J., Perkins, R. ve Pagliuca, W. (1994). *The evolution of grammar, tense, aspect, and modality in the languages of the world*. The University of Chicago.
- Demir, N. (1996). Birleşik fiiller ve vurgu: -iver- şeklinin görevlerini tespitte vurgunun rolü. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 42(1994), 83-94.
- Deny, J. (1941). *Türk dili grameri*. Maarif Matbaası.
- Doerfer, G. (1988). *Grammatik des Chaladsch*. Otto Harassowitz.

- Ercilasun, A. (2011). Türkçede emir ve istek kipi üzerine. *Türk Gramerinin Sorunları* içinde (s. 61-72). Türk Dil Kurumu.
- Erdal, M. (2013). Tezlik fiilinin kaynağı. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Semih Tezcan'a Armağan, 13*, 169-173.
- Ergin, M. (2006). *Türk dil bilgisi*. Bayrak.
- Göksel, A. ve Kerslake, C. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. Routledge.
- Gülsevin, G. (2013). Tarihi ve yaşayan Türk diyalektlerinde emir-istek kipinin birinci 'çokluk' ve birinci 'ikilik (tesniye)' çekimleri üzerine. Ü. Gürsoy, F. Güner Dilek, D. Ergönenç Akbaba, F. Ersoy, Y. Kartallıoğlu ve H. Yazıcı Ersoy (Ed.), *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı* içinde (s. 533-559). Akçağ.
- Güzel, S. (2024). Çuvaşça kur- 'görmek' fiili: Kiplik ve kılınış temelinde bir inceleme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten, (78)*, 113-146.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin ekleri*. Türk Dil Kurumu.
- Johanson, L. (2009). Modals in Turkic. B. Hansen ve F. Haan (Ed.), *Modals in the Languages of Europe: A Reference Work* içinde (s. 487-510). De Gruyter Mouton.
- Johanson, L. (2014). The decline of the Ottoman optative. N. Demir, B. Karakoç ve A. Menz (Ed.), *Turcology and Linguistics Éva Ágnes Csató Festschrift* içinde (s. 253-260). Hacettepe Üniversitesi.
- Johanson, L. (2021). *Turkic*. Cambridge University.
- Kamacı Gencer, D. (2023). *Türkiye Türkçesi ağızlarında söylem işaretleyicileri*. Paradigma Akademi.
- Karahan, L. (2012). Ağız verilerinin etimoloji çalışmalarına katkısı: "söylesâne" örneği. *Dil Araştırmaları, 10(10)*, 9-15.
- Karahan, L., Boz, E., Günay Aktaş, S., Çalışkan, N. ve Yayla, Ö. (2018). *Ağız atlası kılavuz kitabı: Türkiye Türkçesi ağız atlasına hazırlık*. Akçağ.
- Kerimoğlu, C. (2011). *Kiplik incelemeleri ve Türkçe*. Dinozor Kitabevi.
- Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi grameri: Şekil bilgisi*. Türk Dil Kurumu.
- Kornfilt, J. (1997). *Turkish*. Routledge.
- Lewis, G. (2000). *Turkish grammar*. University.
- Palmer, F. R. (2001). *Mood and modality*. Cambridge University.
- Rentzsch, J. (2013). Türk dillerinde kipsellik ve kipselliğin anlambilimsel haritası. *Bilig, 67*, 129-168.
- Rentzsch, J. (2015). *Modality in the Turkic languages: Form and meaning from a historical and comparative perspective*. Klaus Schwarz.
- Somuncu, M. (2019). *Türkçede emir kipinin işlevleri*. Kesit.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.

- Tietze, A. (2021). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi sözlüğü* (2. bs., C 3). Türkiye Bilimler Akademisi.
- Türkyılmaz, F. (1999). *Tasarlama kiplerinin işlevleri*. Türk Dil Kurumu.
- Underhill, R. (1985). *Turkish grammar*. The MIT.
- Usta, Ç. (2014). -sAnIzA ekinin ve olumsuzluğun emir kipliğine katkısı. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 51, 35–46.
- Usta, Ç. (2016). Üçüncü kişiye emrin semantiği. *Bilig*, 77, 319-338.
- Yazıcı Ersoy, H. (2011). Başkurt Türkçesinde -sX ve -hAnA kiplik işaretleyicileri. *Dil Araştırmaları*, 8(8), 51-76.

Extended Summary

The imperatives can be evaluated as a subcategory of the modality covering a semantic domain grounded in the relationship between the addresser, the addressee, and the command. It typically arises in contexts involving unrealized actions that are desired, necessary, and possible, and it encodes expressions intended to prompt the addressee into action (Aslan Demir, 2008, p. 34; Rentzsch, 2013, p. 148). In Turkish, commands or directives may be marked through a range of linguistic strategies, including morphosyntactic elements or prosodic cues (Hatiboğlu, 1981, p. 21; Banguoğlu, 2007, p. 473; Korkmaz, 2017, pp. 568, 576, 591; Aslan Demir, 2008, pp. 31-92; Gülsevin, 2013, pp. 533-559; Kerimoğlu, 2011; Usta, 2014; 2016). However, morphemes traditionally classified as imperative inflections may serve multiple functions, such as expressing wishes, encouragement, warnings, reproaches, politeness or requests, and supplications (Türkyılmaz, 1999, p. 21; Somuncu, 2019). Despite these multifunctional usages, it is possible to delimit morphemes that are specialized for imperative meaning at the grammatical level by applying specific criteria (Johanson, 2021, p. 669).

This study provides a comparative analysis of the morphemes *-(y)Ale* (<imperative form + *hele*) and *-sAηA* (< *-sA* + *ηA*), both of which function as imperative markers in the Çankırı dialects. Plural forms (e.g., *gelin hele!*, *gelsanıza!*) are excluded from the analysis due to their distinct distributional patterns and emergence features. The study is guided by two main research questions: (1) What are the markers' functions? and (2) According to dialect speakers, what contextual factors influence the choice between them?

The analysis situates *-(y)Ale* and *-sAηA* within the imperative domain, focusing on their role in prompting the addressee to perform an action (see Aslan Demir, 2008; Usta, 2014; Rentzsch, 2015; Johanson, 2021). Their origins and historical developments are also explored in order to contextualize their current functions. While other imperative-like expressions exist in the dialects (e.g., *gel be!*, *suvarber!*), this study limits its scope to *-(y)Ale* and *-sAηA* due to their frequency and widespread use in the region.

Data were collected from speakers of the Çankırı dialects using fieldwork methods, including participant observation and structured elicitation, also benefiting from social media platforms. Initially, spontaneous uses were recorded; in the second stage, situational prompts were used to elicit further examples. The analysis categorizes *-(y)Ale* and *-sAηA* primarily within the domain of emotional modality (MOD-2), following Rentzsch's (2015) classification.

Regarding modality classification, the imperative is the most appropriate category, given that both markers typically occur with the second person and are used to realize an intended action. Johanson's (2021, pp. 669–670) criteria for identifying imperative constructions align with the observed features of these markers: they do not occur with copulas, are used in expressions that cannot be truth-tested, are incompatible with evidentials, and are not marked for past tense. Furthermore, the wishing person/

speaker and addresser of the directive coincide in these utterances, and when used with interrogative particles, additional functions such as irony may emerge.

The functional analysis reveals that the two markers exhibit different contextual uses. Speakers in the Kızılırmak region, for instance, report *using* *-(y)Ale* for distant addressees and *-saηA* for closer ones. In contrast, speakers from villages in the central district describe *-saηA* as conveying a stronger, more forceful imperative, whereas *-(y)Ale* is perceived as a more polite or softened request. Temporal differences also emerge in the use of markers: *-(y)Ale* tends to refer to actions closer to the time of speaking, while *-saηA* lacks such temporal specificity. The distinguishing features of the markers are given comparatively in Table 1 based on the data:

Table 1: Distinctive Semantic and Pragmatic Features of the Imperative Markers

<i>-(y)Ale</i>	<i>-saηA</i>
Expresses a directive/command to perform an action with immediacy: <i>bakale!</i> (go look!), <i>gelele!</i> (come here!)	Temporal interpretation of the action is context-dependent: <i>Ėapıyı örtsaηa!</i> (Why don't you shut the door?) — typically proximate to the time of speaking
Interpreted by speakers as a mitigated or soft imperative.	Interpreted by speakers as a strong or forceful imperative.
Associated with the speaker's affective stance, such as surprise or excitement.	Associated with negative affective stance, such as irritation or rudeness.
Implies solidarity or intimacy between the addresser and addressee; no hierarchical position is implicated.	Encodes a hierarchical relationship between the addresser and addressee.
Indicates a directive with a request for realization.	Encodes insistence or pressure on the addressee to comply with the directive.

The use of the markers *-(y)Ale* and *-saηA* in the Çankırı dialects demonstrates that factors such as temporal proximity of the action, the relationship between addresser and addressee, the degree of directive force, and the speaker's emotional stance play a crucial role in shaping imperative expressions. While further research incorporating additional markers could offer a broader perspective on the functional diversity of imperatives, the comparative analysis of these two forms yields valuable insights into how modality is encoded in Turkish dialects and provides an example of the spoken language.

